

ŽIVIMO KAO DA SMO UKLETI

(Razgovor s Pavlom Ugrinovicim)

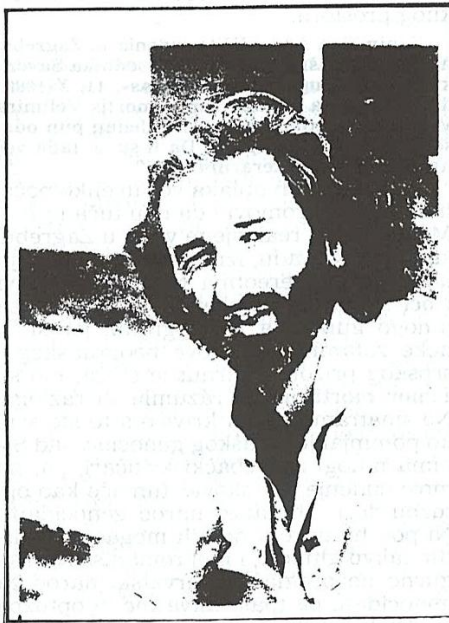
PAVLE UGRINOV rođen je u Molu kod Sente, 1926. godine. Završio je Akademiju za pozorišnu i filmsku umetnost u Beogradu. Posle studija jedno vreme se bavio pozorišnom režijom i teorijom. Jedan je od osnivača kamernog scene Atelje 212 u Beogradu, u kome je režirao predstavu *Čekajući Godoa* od Beketa. Sada je urednik Televizije Beograd.

U književni život stupio je poemom *Bačka zapevka* 1955, za koju je dobio Brankovu nagradu za poeziju (zajedno sa Aleksandrom Tišmom). Zatim se potpuno posvetio pisanju proze i esejistike. Do sada je objavio sledeće knjige: *Odlazak*, roman, 1957; *Kopno*, novele, 1959; *Ishodište*, novele, 1963; *Vrt*, roman, 1967; *Elementi*, proza, 1968; *Senzacije*, proza, 1970; *Domaja*, proza, 1971; *Rečnik elemenata*, zapisi, 1972; *Fascinacije*, roman, 1976; koji je ušao u ediciju pedeset romana srpske književnosti. *Zadat život*, roman 1979, za koji je dobio NIN-ovu nagradu kritike za najbolji roman godine; *Carstvo zemaljsko*, roman, 1982, za koji je dobio Oktobarsku nagradu grada Beograda; *Otacisin*, roman, 1986, za koji je dobio nagradu Železare Sisak; *Topledesete*, roman, 1990, Nolitova nagrada; *Kristalizacija*, proza 1991. godina.

Napisao je više scenskih adaptacija, televizijskih i radio drama. Za televizijsku dramu *Zlatni prsti* dobio je prvu nagradu za tekst na televizijskom festivalu u Ljubljani. Sastavljač je i pisac predgovora za četiri knjige, *Antologije televizijske drame*. Napisao je posebnu studiju *20 godina televizijske drame*.

Kada ste pisali u Toplim pedesetim o Miči Popoviću počeli ste od fotografije majke koju je ovaj držao na zidu. »Ali za razliku od drugih majčinih sinova, u koje sam želeo i sebe da ubrojim, i koji su takode držali na zidu uramljenu majčinu fotografiju a retko majke posećivali, Mića je svoju majku redovno obilazio, pazio je, i uživao u jelima koje mu je spremala.« (Tople pedesete, 37). Kako ste Vi upamtili Vašu majku iz najranijeg detinjstva?

Moja majka nije mogla da shvati ovaj svet. Ali nije mogla ni da ga prihvati onakvim kakvim joj se prikazivao. Ona je neizbežno postala — usamljenik. To svojstvo sam primio od nje. Moja majka nije postala ni pesnik, ni pisac, ni umetnik; ona se do kraja uzdržala da ma šta o svetu kaže, a mislim da ga je ona rastanku s olakšanjem napustila. U ocu nije u tom pogledu nalazila oslonac; ali posle njegove smrti, kada je ostala sasvim sama, i pošto su je i deca napustila, strahovito je patila, u duši. Sedela je na svojoj terasi stana na Novom Beogradu, gledala u Savu koja joj je proticala takoreći ispod prozora i, fascinirana njenim snažnim, neumoljivim tokom, pomišljala samo na jedno — da je ta snaga ponese u nepovrat. Reci Savi se predala do kraja. To mi je rekla. Tada sam shvatio da je ona na ovom svetu bila u najvećoj saglasnosti sa prirodom. Noću je držala otvoren prozor da čuje zvučni šum ogromnih razgranatih topola na obali. On joj je donosio san. I tu predanost prirodi nasledio sam od nje. Naprotiv svekolikoj nauci, smatrala je da priroda nije jedinstvena, već da je svaki deo u njoj nešto posebno. U tom uverenju nalazila je utehu za svoju sveukupnu posebnost. Ona je smatrala da čak ni list nije jedinstven sa drvatom iz kog je iznikao, već da je to samo pokušaj delovanja da se osamostale. List umire zato što u tome ne uspeva. Suvo, mrtvo lišće na zemlji, smatrala je uštipcima svoje duše. U toj stvari i tolikim drugim, nisam uspeo da je dostignem. Jednom sam joj rekao, kao u šali, da je ona neostvareni — pesnik! A ona mi odgovorila, da se i po tome razlikujemo, jer sam ja — ostvareni pisac. Šta to znači, mama? Pitao sam. To znači da nisi uspeo da svoj najdublji unutrašnji život zadržiš za sebe! To me je pogodilo; prebacivala mi je što sam pokušavao da se pomirim sa svetom, da mu se dodvorim, da ga zabavim. Odgovorio sam; ali ja sam ga kritikovao, podsmevao mu se, a prema njegovim žrtvama sam bio nežan! Kao da se trenutak kolebala, ali je ipak rekla: To su samo izgovori! Tako smo se majka i ja razišli, i to u onom osnovnom. Bilo je to čudno, s obzirom da sam od nje primio sve kako mi se činilo. Ne, varao sam se, do te njene čvrstine, nisam stigao! Ta potreba da se upustim u igru sa svetom, poticala je od — oca. On je bio pomirljiv, čak i kada je bio kritičan, humoran, ciničan ili nežan! Majka je, naprotiv, shvatila apsurdnost sveta! A, eto, meni se činilo, da je upravo ona bila apsurdna! U tome se sastojala ta mala razlika između nas. Razlika u njenu korist, verovatno!

Na literarnom polju javili ste se prvo kao pesnik i povodom toga Dragan M. Jeremić rekao je da je za pisca najbolje i najkorisnije ako počne kao pesnik. Ali, Vi se posle prve zbirke, poeme Bačka zapevka niste oglašavali novom knjigom. Da li ste, ipak, u tom vremenu, pisali pesme, ili ste poeziju napustili?

Poema *Bačka zapevka* objavljena je dosad dva puta u celine. Više puta sam imao ponude od izdavača da je ponovo objavim, ali ja to nisam želeo. Ne želim ni danas. Danas pogotovo. S druge strane, danas tu poemu cenim možda i više nego nekada. Pa ako je cenim, zašto je ne objavim? Razlozi su moralne prirode. To je poema o izgonu i genocidu u Bačkoj 1941. godine. Moja porodica, iako starosedelačka, bila je izgnana u Srbiju, Beograd. Prvi deo poeme opisuje žrtve genocida i stratišta — dvorišta, kuće, ulice i zaleđenu Tisu. Drugi deo je izbeglištvu u Beogradu i nostalgija za zavičajem. Pogledi se sa Kalemegdanske tvrđave upiru preko Dunava; zavičaj se ne vidi ali leševi plove rekam. Treći deo je tužaljka, smrt zavičaja i pomirenje sa gradom. Poema je kao neko opelo. Ali istovremeno kao i neko pročišćenje. Pošto sam kroz to prošao, poželeo sam da se to zaboravi, da se više ne spominje. Život je jači, mislio sam, oproštaj je potreba. A kada sam već pomislio da je sve zaboravljeno, stvar je ponovo planula. Tinjala je, pa je planula. Sada, gospodin Agošton tvrdi da je 1944. godine došlo do revanša. Da su pale nevine žrtve i traži da se one dostojno sahrane. Ako je tako, to je neizbežno. Izgleda da ovaj apel nije naišao na razumevanje. Ne znam šta će dalje biti. Za mene lično je to sad postalo važno. Jer ako je osveta makar i

delimično izvršena moj oproštaj ostaje usamljen, uzaludan, besmislen. Ostaće samo kao gest pojedinca koji je napustio prostor. A oni što su ostali u njemu? Hoće li nastaviti, ako im se pruži prilika, lanas međusobnih ubijanja koji traje već više od dve stotine godina u kontinuitetu, ciklično? Verovao sam da je došlo do pomirenja, do poravnjanja, i da sam tome doprineo. Čitavu jednu glavu u romanu *Fascinacije*, pod nazivom *Na salašu kod Joške Guljaša*, posvetio sam toj temi pomirenja. Dva starca su se tako pomirila. Verovao sam da je time stavljen tačka. Pobeda internacionalizma kao da je to garantovala. Sada je odjednom sve ponovo na početku. Ono što se sada zbiva u Hrvatskoj, samo je jasno obojena slika (krvava) onoga što se izgleda zbiva u celoj zemlji, na čitavom ovom prostoru. Zato što sam se toga plašio, zato što sam to potajno slutio, bio sam protiv svakog ponovnog objavljivanja *Bačke zapevke*. Neka samo ostane svedočanstvo jednog besmisla. Zbog toga sam, između ostalog, bio skeptičan u pogledu prikazivanja *Golubnjače* u Novom Sadu. I svugde gde potencijalno postoje ti krvavi problemi. Počelo se od *Bačke zapevke*, pa se stiglo do *Golubnjače*, i evo gde se završava, ili to možda još nije kraj?

Vežanost za reku Tisu, u romanu Domaja, od presudnog je značaja za junaka. Kakav je Vaš odnos prema rekama? I još jedno pitanje — okviru ovoga: Vaš odnos prema bojama koji je nedvosmisleno prisutan i izražen u mnogim Vašim knjigama?

Ako ste zagledani u svet, bez obzira da li ga volite ili ne, i bez obzira da li ste u vezi s njim ili ne, vi ga u svakom slučaju — vidite. Ako ništa drugo, vidite njegove boje. Ali to nije malo, ukoliko nije upravo sve. Zavisi samo do kog će stepena to moći da shvatite i, eventualno, izrazite. Boja nije samo nešto što se imenuje da bi se razlikovalo od nečeg drugog, boja je i izvesna — forma. Ma kako nam se činilo da je boja nešto apstraktno, a forma nešto konkretno, tu nema nikakve protivurečnosti ili paradoksa, boja je nesumnjivo nešto — čvrsto, nešto stabilno, nešto samosvojno. To najbolje shvatamo kada nema boja. Prizivamo jednu stvar, imenujemo je, kažemo — nebo, drvo, kamen, a to su u stvari boje. Drugi put čitavu skalu boja nazivamo jednim jedinim imenom. U tome je naša nemoć. Nešto se dešava van nas, nešto burno, raznovrsno, raskošno, raspevano, a sve to pokušavamo da svedemo na — jezik. Nešto nedovoljno razvijeno kao što je jezik. Čim neko odstupi, čim neko uspešnije imenuje sve to raznovrsje, mi ga unapređujemo u — vidovnjaka pesnika. Kažemo: on je obogatio jezik! Ništa tu jezik neće moći da uradi. Mi mnogo više vidimo nego što možemo da iskažemo. To nas sve više mami. Zato ima tako mnogo opisa, a biće ih sve više. Ali nije tu posredi samo takozvani pejzaž, netaknuta ili patvorena priroda, tu su još i beskrajne »boje duše«, o kojima ništa ne

znamo. Sve to nas, naravno, ne ometa da učinimo što možemo. Uostalom, mi smo na to prisiljeni, iz jednostavnog razloga što sebi moramo dati neki odgovor, što neprestano nešto moramo da imenujemo, ono što još nema imena. To je »bogaćenje sveta«. Svaka nova nijansa je senzacija, otkriće. Eto nove suštine koju pokušavamo da imenujemo. Crnjanski je video crvene žbunove, crvene šume. Dragiša Vasić — crvene magle. A »tamni vilajet« Mome Nastasijevića je — ljubica. Kritičari odmahuju — to je ekspresionizam! Znamo li da nisu rekli ništa? Ne, ne znaju. A kada ih pitate šta je ekspresionizam, oni vam kažu, da je to slobodno nabacivanje boja. Dobro, a šta je boja? Oni se smeju, tobož to je jasno. Tu nastaje prekid i stvar se istupi. Niko ne sme da ude u tu stvar. Naravno, čovek je primitivan, on se boji — tajne! Sad vi mene pitate: zašto toliko volim boje? Zašto ih toliko trpam u svoje knjige? To će se tek saznati. Ali sigurno ne zato da bih napakostio kritičarima! Milica Nikolić je dosad najviše o tome uspeła da kaže.

Toliko o boji. Što se tiče Tise, Mola i ostalog, to je deo naše sudbine. To su polazne tačke koje daju opor, gorak ukus sudbini. Zato je i **Domaja** jedna opora, gorka knjiga o sudbini jedne porodice. Stalno nam se dešava isto već više stotina godina. Možda već od samog početka. Živimo kao da smo ukletli. Kada su Mrnjačevići videli da sa Turcima neće izaći sami na kraj, pozvali su Vizantiju da se udruže i zajednički pokušaju da ih potisnu. Vizantija je hladno odgovorila: Ne, vi ste uzurpatori! Uzeli ste bespravno carsku krunu i odvojili crkvu, kad to vratite, videćemo! Tako je srpsko carstvo uskoro propalo. To je detalj te sudbine, ali ni nastavak nije srećniji. Krajem osamnaestog veka, kao pogorelci, izbeglice, beskućnici i bez igde ikog svog, naselili smo se na Tisi, tu gde je sada Mol. Stigli smo iz Rasa, posle propasti Pokolominija, pošto smo se stavili na njegovu stranu u borbi protiv Turaka. To je bilo prirodno, pogotovo što su nam u Rasu obećali Vojvodinu. U Molu smo mislili da ćemo biti privremeno i da ćemo se uskoro vratiti na svoju zemlju, pa nam i nije mnogo smetalo što nam govore da smo — »nezvani gosti«. Ali stvar se razvukla. Morali smo se nečeg prihvatiti: pristali smo da budemo graničari u službi domaćina. Bolje i to nego da nas odmah izručuju Turcima. Ali kako tu posle izvesnog vremena nije više bilo posla, počeli smo se malo-pomalo odavati drugim poslovima i tako smo se na kraju obogatili. Počeli smo da tražimo svoja prava, onu davno obećanu Vojvodinu, i to tu, u Molu, a ne u Rasu, gde nam je bila obećana. Tako su počela klanja. Drastična je bila, na primer, 1948. godine, a zatim je došla 1918, kada smo uzeli što smo mislili da je naše. Onda su nam oni to vratili 1941. godine, pa smo onda mi to njima vratili 1944. godine. Sad opet miriše na novu reprizu. Porodica Crnčević, koja se krajem osamnaestog veka doselila u Mol, na Tisi, danas više ne postoji u Molu, ostali su samo grobovi a potomci su se vratili u Rasiju. U Rasiji nas sada mobilisu da opet krenemo tamo i spasavamo one što su ostali i koji su se, u neznanju šta to znači, posle nas tamo naselili. Zasada imamo samo izbeglice, pogorelece i golje koje se vraćaju u suprotnom smeru, ovamo, nemajući kud.

U **Domaji** sam hteo da tu izbegličku sudbinu demistifikujem. Kao što nam je Ras bio nesreća, tako nam je to bio i Mol; kao što su nam Marica, Sitnica, Ibar bili krvavi, tako nam je i Tisa bila krvava. Prava nesreća je u nama samima. Zato što to ne shvatamo, izgledamo kao ukletli. Pečat te ukletosti se vidi na nama, goлим okom. Da su kritičari pričitali **Domaji** oni bi to možda osetili. Možda bi tamo pronašli i neki odgovor, koji sam iz glave u glavu, pokušavao da izmucam. Možda su mogli do kraja da artikulišu moj odgovor. Ništa se nije desilo. U **Fascinarijama** sam se još podrobnije vratio na tu temu. Sve je ostalo mrtvo slovo na papiru. A vidi se da nam baš taj odgovor treba svaki čas. Ne hajemo mi za odgovore, mi samo srljamo. To je naš stil. Pa je tako, da bi došao do novca za podizanje hrama, Gregor Crnčević, paroh, preklao trgovca na usamljenoj čardi i podigao hram da bi se oslobodio svoje kokcarske strasti koja sve oko njega razara. Premislav Crnčević je izvršio samoubistvo u jednom hotelu; da bi otklonio tešku i nesavladivu erotsku starost prema mačehi Misail Crnčević je da vi u bazenu novog rečnog kupatila na Tisi i ta-

ko dalje. Eto to se na lepoj zelenoj Tisi, u lepom Molu na uzvisini iznad Tise i u srcima i dušama porodice Crnčević dešava i to što se dešava, sve tako zajedno povezano i prožeto je jedno prokletstvo. **Domaja** nije samo jedna opera i gorka knjiga, njen naslov je i ironičan.

Roman Odlazak u Zoru je o propadanju jedne porodice. Dragan M. Jeremić je u Vašim likovima video sličnosti sa likovima Dostojevskog. Šta Vi o tome mislite?

Romani Dostojevskog se dešavaju u velikim gradovima i u dobro stojećim kućama. Nije tu uvek aristokracija ali i bogat građanski svet. Naši kritičari su međutim impresionirani epizodama i periferijama tih gradova. Ako opisuju neku bednu dogradu, neku rušnu sobu u blizini svinjca a pogotovo ako spomenete vlagu i jadne žene koje peru uz korito u pari, na dobrom ste putu da vas proglašete sledbenikom Dostojevskog. Ali ako bi se zapitali šta se dešava u glavama u dušama junaka Dostojevskog a šta u glavama i dušama naših junaka, onda bi poređenja bila daleko uzdržanija. U dušama, a pogotovo u glavama, naših junaka se retko kad šta dešava. Mi se oslanjamo na spoljne nevolje, na blato, prljež, rakiju i psokve. Ako toga imadosta, a posebno ako se tome doda i neka bolest ili nakaznost, kritičari će u tome prepoznati Dostojevskog. Posebno je to kad nas bilo u modi kada je carovao takozvani »crni talas«. On je, po mišljenju kritičara, najdublje odražavao sam smisao našeg života. Monstruoznosti u glavama, pometnja u dušama, su bili manje interesantni. Tako mi taljigamo do našeg postmodernizma koji pokušava da nas zabavi na način kome nismo dorasli. Van toga su razne gorštačke priče iz gorštačkih krajeva. U svemu tome se naši kritičari uopšte ne snalaze. I ono malo zdravog instinkta što su imali u početku izgubili su tokom »sazrevanja«. Svi deluju kao agenti raznih marketinških službi. Uskoro će i to prestati — više ne zadugo biti knjiga. Kad počnemo u doglednoj budućnosti iz početka, možda ćemo biti bolje sreće.

»Beše to njegova sudbina; njegova nedokučiva zagonetka: ostati do kraja što jesi, kakav si rođen, i ništa drugo jedino njegovo meko srce moglo je tako usamljenog da ga drži među drugima« (Domaja, 56). Ova rečenica odnosi se na lik iz Vašeg romana, a ako bismo je pripisivali Vama i to okrenuli kao pitanje: kakva je Vaša sudbina, da li ste ostali do kraja do što jeste, od rođenja, itd?

Po svoj prilici bio bih — apoteka. Nasledio bih očevu profesiju i očevu apoteku. Farmacija je bila moja svakodnevnica, iako to možda ne bi bio i moj izbor. Nasledivati zanat, struku, samo po sebi izgleda i lepo i zdravo. Sve je preokrenuto rat i revolucija. Apoteka je nacionalizovana, motiv se izgubio, očev glas je zamukao. Bez oslonca, zahvatio me je i poneo vjhor događaja. Postao sam najpre pozorišni reditelj, a zatim je vjhor poneo dalje i postao sam pisac. Nadalje — vjhoru su menjali samo moju dušu ali ne i profesiju. Država je izdavala prilično za umetnost, bilo je tu i izdavača, pa i nekakve slobode, i tako sam se stabilizovao, u tim nema sumnje povlašćenim okolnostima. Ali ti vjhoru si igrali presudnu ulogu i u životu čitave moje generacije. Mnogi među nama bi ostali u svojim gorskim kotarima, na selu, u provinciji da nije bilo tih vjhora, a oni su im pomogli da se izdignu čak u najviše visine. Mnogima su, doduše, i manji položaji izgledali visoki. Vjhoru su, dakle, činili svoje ne samo u izboru profesije, već i u pogledu društvenog statusa. Ja sam najpre počeo studirati ekonomiju, jer je bilo potrebno »marksističkih kadrova«. Proučio sam Marksa uzduž i popreko. Divio sam se njegovoj lucidnosti i stilu. A onda sam iskoristio trenutak — jedan manji vjhor — i skrenuo na stazu kojoj me je srce vuklo. Na stazu umetnosti. Moj otac mi je u mladosti prižio solidnu podlogu za nju. Itd. Želeo bih da kažem sledeće: sudbina naše generacije se teško mogla predvideti. Mladi ljudi su postali ono što nikad u životu nisu ni sanjali da će biti, o čemu možda nikad nisu ni čuli da postoji. Pošto su rat i revolucija počistili prethodnu elitu, momci iz naroda, sa periferija gradova, momci bez familijarnog imetka i imena, seljački sinovi, proleter, nesvršeni daci i studenti — gotovo svi iz gorštačkih krajeva — postali su nova elita. Kako je u umetnosti ipak bilo najviše takozvane

građanske dece, i kako je ona bila dobro stilizovana, u njoj se nešto i postiglo, možda vredno, možda bezvredno, videćemo, a kako su prošle druge oblasti, to se već sada vidi, tu smo uglavnom — propali. Ne zbog ljudske gluposti, naprotiv — ljudi su bili bistri već zbog neodrživih načela novog društva. Doduše, i zbog ljudske gramzivosti. Konačni sud o svemu tome ćemo znati za dvadeset ili trideset godina. Tada će se tek početi ukazivati pravi bilans našeg »vihornog doba«. Što se mene tiče, ja sam se uhvatio književnosti i izdržao sam do danas. U tom smislu sam bio dosledan. A da li sam imao i prvog razloga da se tu nađem ili je to bila samo jedna dobra društvena pogodnost, i to ćemo videti u određenom roku.

U delu Fascinacije ima zanimljivih opažanja, od onih gde kažete: »I sloboda! Prostitucija je neshvaćen početak slobode«! (str. 155). Prisutne su javne kuće u koje i Vi zalazite. Na sličan način javne kuće, prostitucija, prisutni su i u delima Aleksandra Tišme. Gde je sada sloboda a gde prostitucija?

Tom rečenicom želeo sam da kažem da prostitucija nije samo fizički već i duhovni fenomen. Pre ne što se proda telo, mora se osloboditi duh. Neki put je reč o prostituciji i primitivizmu. Ona je i u tom slučaju oblik slobode — zakržljale nedotupavne, nesvesne. Prava sloboda je u duhu, u svesti. Ona se ogleda u slobodi — izvora. Međutim pored prostitucije o kojoj je reč, postoji i prostitucija intelektualca, umetnika i svih osvešćenih bića. I oni daju telo, ali neki put i dušu. Oni stoje u obrtnoj srazmeri prema uličnim prostitutkama, koje tako prodaju svoju dušu. Zato na trotoaru ima mnogo patnje, alkohola. Za njihov posao prokažena reč prostitucija sloboda da se izgovara, i podrazumeva, dok se u intelektualnim krugovima ona izgovara šapatom, čak i kad je vidljiva. U većini slučajeva to nije voljna prostitucija. Tu nije reč o — slobodi izbora, iako je izbor nesumnjiv. U proteklih pedeset godina kao da i nije bilo drugog izbora do težeg ili lakšeg oblika samoprodaje. To je i opravdanje ali i greh inteligencije. Umetnici su se međutim ponajbolje nosili sa ovim problemom, tim moralnim nakaznostima. S jedne strane su se pokoravali, priklanjali, udvarali, a s druge napadali, grizili, razarali. Prostituisali su se — paradoksalno — da bi sačuvali nevinost. I to je moguće. Koliko ima kurvi koje su ostale sušta nevinost usred »mora bluda i kala«, i to baš zato što je prostitucija njihov izbor. I na ovom i na višem nivou problem je isti — neizbežnost komunikacije, kontakt sa ljudima, sredinom. Najteži problem iskršava kada se prostituisanje opravdava ideološkim uverenjima. Nisam služio ljudima, već ideji! kaže se.

Pročitao sam Tišmin **Dnevnik**, koji je nabiđen plaćenim i neplaćenim seksom. On na mene nije delovao toliko šokantno kao na mnoge druge. Mislim da je to deo njegove tužne mladosti. Međutim, njegovi odnosi sa prostitutkama, za našu generaciju su bili manje-više normalni. I sam sam zalazio »Kod belog jagnjeta«, »Kod lokomotive«, »Kod tri seljaka« i »Kod braće Jugovića« pred rat a nastavili smo da održavamo vezu sa »devojkama« i za vreme okupacije, u njihovim privatnim, bednim stanovima. Sudarali smo se tu sa raznovrsnim mušterijama. Ako ne tu, onda u Beogradu. Tišmi Beograd za vreme okupacije nije bio dostupan, pa je išao u Budimpeštu. Grad u kome je živeo, Novi Sad, i grad u kome sam ja živeo, Petrovgrad, bili su malogradanski. To smo prezirali odbacivali. Svako za sebe. Posle, u revoluciji, počistili smo sve to odjednom. Čak i prostituciju. Bar smo tako mislili. Na čitavu tu stvar treba gledati s jedne strane kao na potrebu mladih, zdravih momaka, punih neiskorišćene snage a sa druge strane kao na pobunu, kao na duh slobode, u smislu da učinimo nešto protiv sredine i njenih zatucanih shvatanja. Ali i protiv roditelja. Tu se možda priprema i naša potonji revolucionarni bunt. Kod prostitutki smo, nasuprot sredini, nalazili taj isti duh slobode, koji smo plaćali da bismo ga videli na delu i u celini. Ali da bismo u isto vreme okušali i svoj duh slobode. Možda se tako stvaraju slobodne ličnosti, koje nisu uvek pozitivne. Možda je to bila naša najnasušnija, najegzistencijalističkija životna škola. Tu se, najzad, palila naša književna iskra. A uz to, ja sam čitao romane Flobera i **Nanu** Emila Zole.

Roman ZADAT ŽIVOT, za koji ste dobili NIN-ovu nagradu na neki način je nastavak FASCINACIJA. Godine o kojima ste pisali u ova dva romana mogu se uzeti kao presudnim, FASCINACIJE od 1941 do 1945, a u ZADATOM ŽIVOTU od 1945. do 1947. godine. Da li su i ove godine koje upravo preživljavamo možda presudne i za Vas, i kako ih objašnjavate?

Ovim romanima treba dodati i **Carstvo zemaljsko** koje opisuje događaje sve do kraja 1968. godine. Posredi je trilogija. To uvek naglašavam. Predlagao sam izdavačima da sve tri knjige štampaju odjednom, dosad to nisu učinili. Više vole na parče. A to je moj zahtev. Zato što je u tim trima knjigama sve povezano, vreme, prostor, likovi. Sadržaj se iz stranice u stranicu razvija dramatični vrhunci se smenjuju, i sve se polako razrešava. **Carstvo zemaljsko** se ne može u potpunosti razumeti bez **Zadatog života** a ovaj bez **Fascinacija**. U tih 30 — 40. godina zbio se život naše generacije, ali to su izgleda bile i najznačajnije godine ovog veka, na ovim našim prostorima. Naš život je počeo poletno, nastavio se revolucionarno a završio porazno. Prihvatili smo »najnapredniju« ideju našeg vremena, iskreno se borili za nju, a sve se završilo stavljanjem znaka jednakosti između nas i fašista. Da ironija bude veća, našu borbu smo počeli protiv fašizma, u miru, pa u ratu; socijalna pitanja su došla tek potom... Većina nas nije bila u vlasti već u osnovnim organizacijama. U **Fascinacijama**, stari stolarski majstor, sindikalac, kaže: Treba da se zadovoljimo sindikalnom borbom, vlast će nas iskvariti! Upravo je tako ispalo. Vasko Popa mi je pred kraj života rekao: Oni su nas prevarili. Za ideju sam priložio svoje kuće, svoje imanje, nije mi ostalo ništa! Postao sam proleter kao i naše vode. Klasni neprijatelj nam je bila buržoazija. A danas, šta vidimo? Oni su se obogatili, imaju limuzine, stanuju u ekskluzivnim vilama, dok smo mi svedeni na nivo bednika, koji stanuju u malim, mračnim stanovima, idu u osrednje kafane, da bi prošli jeftinije, ne mogu da kupe ništa! Prema tome, ni govora da smo — isto! Jasno je da su nas prevarili. I zato su oni naši pravi — klasni neprijatelji! Isto se tako sećam kako se Duško Radović, negde šezdesetih, zapanjio i žestoko protestovao kada se Tito sastao i sprijateljio sa grčkim kraljem! To mu nije išlo u glavu! Nije mogao da razdvoji »naprednu ideju« od potreba »socijalističke države«. Kao i on, tako i većina nas nije mogla da pomiri visoku moralnost, humanizam i socijalnu pravdu sa praksom socijalističke države koju je diktiralo njeno vodstvo i ogroman činovnički i represivni aparat. I onda je došla 1968. godina; omladina se pobunila protiv »crvene buržoazije!« Anri Levi kaže da starija generacija nije uspela jer nije bila u stanju da »ide do kraja a da su se mladi digli zato da bi tu stvar isterali — do kraja! Ona proklamuje i pokušava da izvede — novu revoluciju! Kao neki popravni ispit. Mi, stari idealisti, bili smo, naravno, na njihovoj strani, iako smo na čitav pothvat gledali sa sumnjom. Vraćala nam se naša prošlost od pre 30. godina, kada smo isto tako kao oni ustali da »promenimo svet«. Videli smo u njima nekakve svoje prave naslednike. Ali od toga nije bilo ništa; crveni buržuji bili su jači. Mladi, pošto nisu uspeli, okrenuli su se sebi. I to potpuno. Vremenom se preobražavaju u cinične sebičnjake. Njihov egoizam samo je dokaz da ni oni nisu bili zreli za ono što su u svojoj revoluciji naumili. »Ići do kraja« završilo se njihovim uključenjem u društvene strukture, uglavnom u svojstvu urednika. Ali i njihovu čast, kao i čast onih iz prethodne generacije spasavaju pojedinci koji su ostali nasukani. Time se ugasila i poslednja žiška »napredne revolucije«. Svi koji su preživeli ostaju svedoci. Međtu njima su i pisci tih generacija. Pitanje je: da li je od svih tih silnih knjiga o tome vremenu, bar nekoliko — umetničkih? Ako jeste, to će možda biti jedino pozitivno što je to vreme ostavilo za sobom. Velika je i strašna cena plaćena da bi se proizvelo samo — jedno umetničko delo. Svet budućnosti će se vratiti na ovo vreme, to je neminovno. Manje će verovati istoriji a više piscima.

Kada ste dobili NIN-ovu nagradu mnogi kritičari su pisali o Vama, o Vašim knjigama. Iz onoga što se moglo pratiti u štampi, u našoj periodici, iz Vaših razgovora, moglo se zaključiti da niste bili zadovoljni sa kritičarima i načinom na koji prilaze Vašim delima, knjigama? (DNEVNIK, 1980). A danas?

Zadržaću se samo na ženama u mojim romanima. Kritičari ih takoređi uopšte nisu pri-

metili. Ne mogu da shvatim kako je to moglo da im izmakne. Žene su u mojim romanima bitni pokretači zbivanja. Ili, preciznije: uzročnici unutrašnjih drama junaka. Pri tom su i one same u toj drami, ili više drama istovremeno. Bez želje za poređenjem, ističem da su gotovo sve drame, u svim romanima, velikim, srednjim, malim, uskovitlale — žene. Tako je kod Dostojevskog; tako kod Tolstoja. Tako je i kod Bore Stankovića. U njegovim romanima, žene, zdrave, jedre, dotukle su ne samo pojedine ličnosti već i čitav srpski begovski stalež. Pri tom su i same propale. Kod Crnjanskog isto tako. Ja to nisam znao unapred, iako sam već o tome pisao. Lagano mi se ta stvar otkrivala i upotpunjavala moj pogled na roman. A onda mi je moj prijatelj K.M. ispričao svoju priču i potvrda mi je stigla i iz svakodnevnog života. Posredi je njegova velika ljubav. Rekao mi je: Veridba je obavljena proletoš, a sada sledi venčanje. Ti ćeš mi biti kum! Ali pre toga, sa njom ću otići na letovanje! Ali gde, pitala je ona. U Malom Lošinj! Ja sam se sredi.

Terasa sa pogledom na more! rekao je. Ali ti znaš da ja ne smem na sunce! Pluća su mi još slaba! Više bi mi prijala Slovenija! rekla je. Ma, kakva Slovenija! uzviknuo je. More će sve to iz-

lečiti! Ljubav, more i sunce! vikao je. Ja bih radije na Bohinjsko jezero! Kod gospodina Janeza, tamo možemo spavati i na senu! rekla je. Bohinj! Taj mrak! Pa to je samo dno pakla! O, bože, kako možeš tako da previđaš razlike! uzviknuo je već pomalo kivan. Pa, dobro! popuštala je. Možemo prvo na jezero, možda Bledsko, pa onda na more, kad malo ojačam! On se razljutio: Ma, neću da razgovaram! Ona je još više popuštala: Dobro, onda ti idi u Lošinj a ja ću na Bled, pa ćemo se posle toga naći i biti negde zajedno! On je poludeo: Ja sam već sve sredi! Ti si tvrdoglava! Uostalom, kako hoćeš! — i okrenuo se i uvredeno otišao. U septembru se vratio i rekao mi da je zakupio jednosobni stan i da sad još treba da kupi frižider, šporet i ostalo. Da sve bude u redu kad ona dođe. Idemo zajedno u kupovinu! Dobro, sve smo to kupovali! I već je sve bilo spremno. Ipak je nešto nedostajalo. Nedostajala je — ona! Pa gde je? pitao sam. Ne znam. Nismo se čuli od rastanka! priznao je. Niti mi se javila, niti ostavila neku poruku, niti znam gde je! Tako je to trajalo do zime! Sam je stanovao u tom jednosobnom stanu. A onda, pred Novu godinu, ugledao ju je u gustoj vejavici na Trgu Republike. Bila je sa nekim čovekom, ali taj se istoga časa negde izgubio! Jurnuo je za njom kao lud! Video sam ih kako izmenjuju reči u vejavici. Ona je podizala svoju srebrnu lisicu na obraze, stezala bundu oko pasa. On se začas bio sam razdrlijo! Onda su se rastali, razišli. Prišao mi je i rekao: Ponudio sam joj da svrati do mene, da uzme svoj topli šal, koji je jednom zaboravila! Gle, dao sam ga i pitao se: šta to priča? Kakav šal?! I šta je rekla, upitao sam. Da ne možeš odgovoriti. Zašto, pitao sam. Zato što nije slobodna! Tu je, u Beogradu, ali sa mužem! Jednim Italijanom, istoričarem umetnosti! (I ona je bila istoričar umetnosti). Živi sada u Rimu! Sa zdravljem je dobro! Ne treba joj šal! Posle nekoliko dana čekali smo Novu godinu kod njega u stanu. Sami, nas dvojica! I u očekivanju trećih, posle ponoći. Kada je otkucala ponoć, u kratkom mraku nakon toga, rekao mi je, strašnim, onostranim glasom: Zabila mi je glogov kocol!

To je priča o — glogovm kocu! Hiljade, hiljade muškaraca su na taj način zauvek uništeni! Ja ih znam bar stotinu! Nikad se nijedan od njih nije do kraja oporavio! To je nevidljiva rana koju mnogi čak i ne skrivaju, drugi je skrivaju, treći samo čute! Unakaženi su, osakaćeni, jedva da su još ljudi. Hodaju kao duševni bolesnici naključani sedativima! Neki put se

pitam: da i mene nije zakačila ta sudbina?! Ali ne smem da ćeprkam! Radim to pomalo, u svojim knjigama. Ali kad to napisano pogledam, vidim da sam uvek dao pun obim, svu tu strahotu u celini! To kritičari nisu videli! U **Zadatome životu**, za koji sam dobio NIN-ovu nagradu, svi su govorili: posleratni Beograd, drama Informbiroa, propast građanske klase i slično. Ali to je samo okvir, u kome se erotizam i ludiolo pojačavaju, i samo zato je dobar.

U knjizi TOPLE PEDESETE glavni ženski lik se zove M(arta). Ko je ona? I ona sigurno ima prezime a u knjizi je jedina ostala bez njega? Kao da joj je sudbina podarila ulogu da u životu ostane bez njega, apsolutno bez njega?

Mislim da je M(arta) jedan od mojih najcvalitijih ženskih likova. Otkriću vam šifru njenog imena; ona ima bar dva nivoa. Jedan je životni a drugi onaj vezan za umetnost. Učinilo mi se da je najveća drama onih što su bili na Golom otoku nastupila tek kada su došli sa Otoka u tobožnju slobodu. Sudbina nekoliko mojih poznanika — povratnika potvrdila mi je moj utisak. Najteže je bilo onima koji nisu imali nikakvu krivicu; najlakše onima koji su tu krivicu imali i priznali. Oni su se čak ponosili svojim sužanjstvom, uračunali ga u uspeh svog života. M(arta) nije imala neposrednu krivicu; njena krivica je poticala od njenog muža koji je emigrirao u Rumuniju, a nju ostavio u zemlji upravo zato što je znao da nema krivicu. Nije znao da će takvi biti najviše mučeni i da će najviše pataiti. Na »slobodi« ona počinje život iz početka, ali sa nadom da ljubav sa možem nije umrla. Njega međutim nema, i ona to ne može da proveri. Nastoji da ostvari svoju prekinutu glumačku karijeru. To ne ide kako je zamišljala, iako su i ona i oni oko nje svesni njenog talenta. U međuvremenu ona ostvaruje ljubav sa glavnim junakom, ali ne može do kraja da mu se preda. uzrok svih ovih neuspeha leži u njoj nepostojećoj krivici. Pošto shvati da je i bleđa nada u muževlju ljubav utrula, ona prekoračuje svoj život. istina da je život posle Golog bio neuporedivo teži od onog na samom Ostrvu bila je potvrđena. Drugi deo šifre M(arta) odnosi se na umetnost. On simbolizuje napore umetnosti da se u jednom represivnom okruženju izrazi i dokaže. Početkom pedesetih ona je takode bila puštena sa svojevrsnog Golog otoka. Razvijala se u bedi, neprestano sumnjavana. Ali kao i M(arta) ona se pokazala otporna, nesalomiva i krajnje samosvojna. Te osobine su joj obezbedivale povremene prodore u celini njena sudbina bila je bilna pa i tragična. U doviyanju da se dočepa slobode, u njoj će se začeti neke stranputice. Ma kako kasnijih godina ona izgledala i snažna i prava, u njoj će ostati tragovi tih prilagodavanja, koji prete, kako vreme odmiče, da je liše najvišeg umetničkog oreola. Kada se imaju u vidu ove tužne okolnosti, i one druge o kojima nije bilo reči, naslov **Tople pedesete** može jedino zvučati ironično. Što se tiče nekih glumaca, slikara, pesnika, novinara i drugih, svi su oni bili invicirani tim virusom prilagodavanja i što se odrazilo na potpunost njihove umetnosti. Sve to podrazumeva šifra M(arta).

U KRISTALIZACIJAMA je spoj sećanja i zapisa. To je život kojeg više nema, da li je ostala samo seta? Čeznja za prošlim?

U **Kristalizacijama** je opisan život pisca sa samim sobom; njegovog intima, njegov unutrašnji svet. iako su tekstovi u knjizi podeljeni na veće, naizgled raznorodne celine, kao što su: **Mol, Beograd, More, Devojke, Žene, Soba**, itd., a te celine na kratke tekstove, sažete zapise, u knjizi ipak postiji jedna duboka unutrašnja nit koja sve povezuje, a ta nit je piščevo subjektivno biće koje sebe nalazi u gotovo svakom odlomku; ono piščevo nepromenljivo biće koje je bilo isto nekada kao i sada. proosećane slike nisu ništa drugo do doticanje i uspostavljenje veze između pisca sadašnjeg, onoga koji sve posmatra, oseća i beleži, i onoga nekadašnjeg, koji je sve to već jednom doživeo. To jedinstvo ličnosti koje se prožima kroz tekstove, čini i okosnicu jedinstva **Kristalizacija** kao celine. Naposljetku: iz svega se može zaključiti: da se okolnosti i slike samo naizgled menjaju a da je život u njima samo jedan, jedinstven. A to je upravo ono što je u životu esencijalno.

Beograd, 25. decembar 1991.g.
Razgovor vodila:
Radmila Gikić